

животе. Међу њима се налазе и никада раније објављене фотографије Принципове гардеробе која је након Првог светског рата враћена у Сарајево. Ово поглавље садржи и сведочанства о ексхумацији и сахрани на терезинском гробљу, на која се надовезује следећа група фотографија које се тичу преноса посмртних остатака и сахране у Сарајеву. Фотографије са отварања плоче, а потом и споменика посвећених Францу Фердинанду, налазе се у поглављу које истовремено садржи и призоре са отварања спомен-плоче у част његовог атентатора. Наредна група фотографија се односи на родитеље младобосанских атентатора. Фотографије су настале током међуратног периода и Другог светског рата, а на њима се најчешће налазе родитељи Гаврила Принципа, као и призори са сахране мајке Данила Илића. Последња три поглавља се односе на фотографије локација на којима су атентатори били распоређени на Видовдан 1914, затим фотографије преживелих атентатора и места на којима су се окупљали и живели, као и фотографије са бројних комеморативних окупљања током међуратног периода.

На почетку је речено да је до данас написано безброј књига у којима централно место имају Млада Босна и Сарајевски атентат. Међутим, наш доживљај овог догађаја и његових учесника, од којих нас раздваја временска дистанца дужа од једног века, био би неупоредиво сиромашнији без визуелне димензије. Због тога је овај наслов изузетно важан, јер не представља само скуп фотографија везаних за један одређени историјски догађај него и велики број кратких прича које њихов доживљај употпуњују. С друге стране, посматрајући призоре који се налазе између корица књиге Милоша Војиновића, публика ће моћи да стекне не само једну непосреднију представу него и нова сазнања о овом догађају који је променио ток светске историје. Коначно, треба рећи и да се издавач потрудио да фотографије буду високог квалитета, због чега слободно можемо закључити да ће ова књига врло брзо пронаћи пут до оних који ће желети да је имају на својим полицама.

Драгољуб МАНДИЋ

Милош Војиновић. *Визије будућности: југословенски простор 1914–1918.*

Темајска збирка докумената, приредио и уводну студију написао Милош Војиновић. Нови Сад: Академска књига, 2024, 453.

Милош Војиновић је српски историчар млађе генерације (1989) који је привукао пажњу стручне јавности већ својом првом монографи-

јом *Политичке идеје Младе Босне* (2015, друго издање 2024). Непуну деценију доцније, приредио је тематски зборник докумената под називом *Ви-*

зије *будућности*: југословенски *йро-сйор* 1914–1918, који је – у едицији *Изабрани српски економски и йоли-тички сйиси* чији је уредник професор Бранко Милановић – објавила једна од најугледнијих издавачких кућа, *Академска књића* из Новог Сада. Реч је о ванредно занимљивом зборнику докумената који не плени само богатством садржаја већ, још и више, особеним методолошким поступком којим се Војиновић руководио приликом избора историографији познатих, мање познатих или сасвим непознатих историјских извора.

Основно истраживачко питање којим се руководио Војиновић приликом приређивања зборника је следеће: како су током Великог рата савременици на простору који је након рата ушао у састав новостворене југословенске државе видели његову будућност тј. како су замишљали његов будући политички, економски и друштвени поредак? Настojeћи да пружи заокружени одговор на ово питање, Војиновић је изабрао управо оне изворе који на убедљив начин сведоче о конкурентским и често међусобно искључивим „визијама будућности”. Овакав методолошки приступ – који је Војиновић детаљно теоријски образложио у исцрпној уводној студији под називом *Кроз очи йрошйаионисйа: йоилед на будућности 1914–1918* (стр. 13–54) – представља својеврсну новину у српској историографији. Наиме, постојећи зборници докумената посвећени стварању југословенске држа-

ве које су приредила нека од најугледнијих имена некадашње југословенске историографије (од Ферда Шишића и Ферда Чулиновића до Бранка Петрановића и Момчила Зечевића) полазили су од начелне претпоставке да је Југославија представљала непосредни резултат борбе међусобно блиских јужнословенских народа против туђинске власти и тиме и испуњење њихових вишевековних тежњи за ослобођењем. У том смислу, уједињење Јужних Словена 1918. у Краљевину СХС/Југославију представљало је својеврсни *каирос* тј. „време жетве” које је коначно испунило наде и очекивања претходних поколења која су живела под туђинском влашћу. На овој, више или мање експлицитно изреченој, претпоставци почивале су практично све велике историјске приповести о историји Југославије (од Владимира Ћоровића до Милорада Екмечића и Бранка Петрановића). Наиме, за критичко преиспитивање смисла и оправданости југословенског уједињења 1918. није било простора у службеном „поретку сећања” југословенске државе све до издијања свеобухватне кризе у којој се она нашла 80-их година 20. века. Још мање је, међутим, било простора за својеврсне алтернативе југословенском уједињењу – пројекте које нису развијали искључиво политички представници несловенских народа (Мађари, Немци, Италијани, Румуни), већ и представници јужнословенских народа – који су сезали од очувања *status quo*-а и ослањања на Хабзбуршку

монархију преко различитих великодржавних пројеката до захтева за темељним револуционарним преображајем како политичких тако и друштвених и економских односа по узору на пример који је пружала Октобарска револуција 1917. године.

Имајући у виду поменуте чињенице, Војиновић је пошао од става да је „важно сакупити различите концепције нејугословенске будућности” (стр. 20), те је унутар корица зборника окупио документе који сведоче како о овим, практично читаво столеће скрајнутим „визијама будућности”, као и о онима који су будућност везивали за стварање југословенске државе. Захваљујући томе он је представио различите, конкурентске и неретко међусобно супротстављене пројекте будућности који су, најопштије речено, били детерминисани различитим традицијама као и различитим очекивањима од будућности. Иако су „визије будућности” тежиште стављале на будући политички поредак, савременици су се, од случаја до случаја, јасно одређивали и према будућем економском и друштвеном уређењу. У првом случају, на једном крају политичког спектра налазиле су се оне групе и појединци који нису доводили у питање опстанак Хабзбуршке монархије преуређене на начелима тријализма. Осим словеначким клерикалцима и хрватским правашима, ово решење било је блиско и припадницима босанског беговата, али и припадницима изразито аустрофилске српске

„Консервативне странке”. Док су Иво Пилар и надбискуп врхбосански Јосип Штадлер на темељу историјског права истрајавали на окупљању хрватских земаља (укључујући и Босну и Херцеговину) под круном династије Хабзбурга, вође босанских муслимана попут Шерифа Арнаутовића, Сафет-бега Башагића, будућност Босне и Херцеговине везивали су такође за Хабзбуршку монархију. Напоследку, и угледни професор Живојин Перић је заступао приступање Краљевине Србије државном савезу са Аустроугарском. На другом полу политичког спектра налазили су се они који су заговарали југословенско решење – уједињење јужнословенских покрајина Хабзбуршке монархије са Србијом и стварање велике државе која би у својим границама окупила Србе, Хрвате и Словенце и, евентуално, Бугаре. Када је реч о уједињењу Јужних Словена, два питања су изазивала нарочите недоумице – облик државне власти (монархија или република) будуће заједничке државе те њено унутрашње уређење (унитарна или савезна држава). И док су ова питања добро позната у постојећој литератури, политички пројекти оних народа који су се након Првог светског рата нашли на пораженој страни, пре свега, Немаца и Мађара у Бачкој и Банату, односно Румуна који су своју судбину везивали за „Велику Румунију“, тек су овлаш дотицани у српској историографији. Оно што је карактеристично за њихове „визије будућности” јесте то да они

нису ни помишљали да би након рата могли да се нађу у границама јужно-словенске државе. Док су политички представници Мађара сматрали сентитшванске границе Угарске неповредивим, Румуни су пак, слично Србима, захтевали уједињење читавог Баната са Румунијом. Напослетку, свесни да због географске удаљености уједињење са матицом није остварило, банатски Немци су инсистирали на аутономији Бачке и Баната уз пуну грађанску и националну равноправност немачког са осталим народима.

Иако су у својим очекивањима од будућности савременици Великог рата били усредсређени на политичка питања, они нису остављали по страни ни пројекте послератног друштвеног и економског уређења. Они су се најчешће појављивали заједно и по правилу су се, у зависности од тога ко су били њихови друштвени носиоци, кретали у распону од очувања постојећег стања на једној и захтева за радикалним друштвено-економским преображајем, да ли посредством реформе или револуције. То је у пракси значило укидање феудализма (тамо где је он, као у Босни и Херцеговини, постојао), подржављења великих поседа, поделу земље сељацима и заштити права радника. Истовремено, с обзиром на потребе савремене привреде, јављали су се и планови о стварању великих економских целина. Ову идеју је, на пример, заговарао Коста Стојановић доказујући неопходност стварања „балканског економског блока”.

Сматрамо да је нарочито важно да се истакне да је Војиновић својим приступом извршио својеврсну деконструкцију „југословенског метанаратива” тј. велике историјске приповести која је легитимисала стварање југословенске државе. Насупрот томе, приређени документи убедљиво показују да је југословенски пројекат био један у низу пројеката чије је остварење било детерминисано сплетом више чинилаца (војних, међународних и унутрашњих – опредељеност српских политичких кругова за југословенско решење српског националног питања), док је, истовремено, постојало мноштво конкурентских „визија будућности” које су остале неостварене али су, током читавог међуратног раздобља, па чак и доцније, давале тон појединим, пре свега политичким, пројектима. Ово се, поред осталог, посебно односи на важност „националног питања” тј. снагу национализма подстакнутих током Првог светског рата а који су наставили да фигурирају као један од суштинских чинилаца на јужнословенском простору све до данас. Такође је уочљиво да су се процеси изградње нације одвијали различитом динамиком – неке нације су биле већ конституисане, неке је одликовао узапредовали национализам док су неке биле тек у зачетку, о чему, на пример, сведоче амбивалентна национална осећања босанских муслимана или „Шваба” (Немаца) у јужној Угарској.

Рецимо још и то да зборници докумената не привлаче пажњу ширег

круга читалаца. Њима се, по правилу, готово искључиво служе историчари анализирајући она документа која су релевантна за њихова истраживања одакле проистиче и чињеница да се оваква врста публикација веома ретко чита „од почетка до краја”. У том смислу, зборник који смо настојали да представимо представља редак изузетак. Он се, наиме, чита са пажњом зато што пружа нова сазнања која у пуном смислу бацају сасвим другачије светло на конвенционалну приповест о југословенском уједињењу. Ово је првенствено последица тога што су у зборнику приређени бројни раније непознати или недовољно коришћени извори (штампа, мемоарски и дневнички записи, архивска грађа, службе-

на документа) од којих су многи први пут преведени са немачког, мађарског, румунског, француског, италијанског, енглеског, словеначког, бугарског, латинског и других језика. Имајући у виду поменуте чињенице, сматрамо да је Милош Војиновић показао ретку саморефлексиивност и оригиналност у избору и приређивању историјских извора. Резултат је несумњиво вредан уложеног труда будући да је српска историографија богатија за зналачки конципиран и иновативан зборник докумената који о историји југословенског простора заиста говори из мноштва (заборављених) перспектива.

Михаел АНТОЛОВИЋ

Владимир Кривошејев, Раде Ристановић. *Окупирана култура. Нацистички, колаборационистички, музеји и културна добра у Србији током Другог светског рата*. Београд: Друштво за урбану историју, 2023, 296.

Многи догађаји који су се десили у историји човечанства могу се окарактерисати као највећи. Међутим, ниједан догађај није произвео више интересовања од Другог светског рата. Један од главних криваца за то је архивска грађа и други извори који својим квалитетом, квантитетом, али и разноврсношћу нуде историчарима могућност да уобличи и трасирају разне теме које је произвео овај велики догађај. Константно мењање перспективе предмета и циљева истраживања такође нуди да се пробле-

матика сагледава из многих углова. Ипак, у југословенској и историографији која је кренула да се развија у бившим републикама ове државе, а сада независним земљама, теме Другог светског рата трасиране су најпре кроз политичку, а затим друштвену и привредну призму. Како су функционисали музеји, ко је бринуо о баштини, на који начин је она чувана, али и друга питања већег обима на неки начин су занемарена и презентована су углавном кроз научне радове мањег обима. Сва ова питања добијају и ком-